

УДК 332.155:631.14

*В. К. Збарський,
д. е. н., професор, Національний університет біоресурсів і природокористування України
Л. В. Шкуренко,
аспірант, Національний університет біоресурсів і природокористування України*

ЕФЕКТИВНІСТЬ ГОСПОДАРЮВАННЯ АГРАРНИХ ФОРМУВАНЬ В УКРАЇНІ

Розкрито особливості господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, фермерських та особистих селянських господарств населення. Запропоновано заходи державної політики, реалізація яких сприятиме підвищенню економічної ефективності господарювання аграрних формувань.

The features of agricultural enterprises, farms and private farms economic activity are considered. Proposed measures of public policy, implementation of which will enhance economic efficiency of agrarian formations.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Світові тенденції щодо зростання попиту на сільськогосподарську продукцію, а також високий рівень забезпеченості трудовими та природно кліматичними ресурсами України спонукають до прискорення реформування агропромислового комплексу і нарощування виробництва високоякісних і доступних продуктів харчування. При цьому розвиток вітчизняного АПК значною мірою залежить від ефективності організаційно-правових форм сільськогосподарського землекористування. Доречно відмітити, що нині в аграрному секторі економіки спостерігаються процеси, які характеризують новий етап трансформаційних змін — капіталізація аграрного виробництва на основі концентрації сільськогосподарської землі.

Мета досліджень — аналіз місця і ролі сільськогосподарських формувань у забезпеченні продовольчої безпеки країни.

У 2011 р. в Україні виробництвом сільськогосподарської продукції займалося 56 тис. аграрних підприємств різних організаційно-правових форм господарювання (включаючи фермерські господарства), які використовували 21,6 млн га сільськогосподарських угідь, з яких орендовані становили 19,4 млн га, або майже 95 %. Структура використання сільгоспугідь свідчить, що найбільшу площу земель обробляють господарські товариства (54,0 %) — спадкоємці колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), які, в свою чергу, були створені в результаті реформування колгоспів та радгоспів (табл. 1).

СТАН ВИВЧЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ

Питання підвищення ефективності форм господарювання на селі та їх конкурентоспроможності були об'єктом численних досліджень й відображені в наукових працях Я.К. Білоуська, В.І. Власова, М.Ю. Коденської, В.І. Бойка,

Таблиця 1. Основні показники розвитку сільськогосподарських підприємств України*

	2005 рік						2010 рік					
	Всі с.-г. підприємства	в тому числі					Всі с.-г. підприємства	в тому числі				
		господарські товариства	приватні	виробничі кооперативи	інші	державні		господарські товариства	приватні	виробничі кооперативи	інші	державні
Кількість сільськогосподарських підприємств, од.	8520	4733	2251	1041	224	271	9180	4956	3089	551	305	279
у % до загальної кількості	100,0	55,6	26,4	12,2	2,6	3,2	100,0	54,0	33,7	6,0	3,3	3,0
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с.-г. виробництві, тис. осіб	798,6	457,9	167,6	107,2	23,4	42,5	518,1	324,3	103,7	37,3	29,0	23,8
Площа с.-г. угідь, тис. га	16254,3	9442,4	3830,3	1811,1	436,9	733,6	18453,8	11107,9	4923,4	941,3	895,5	585,7
те ж взято в оренду, %	96,1	94,9	98,2	95,3	90,5	4,8	94,8	98,2	98,1	97,3	3,5	
те ж на одне підприємство, га	1907,8	1995,0	1701,6	1739,8	1950,4	2707,0	2010,2	2241,3	1593,8	1708,3	2936,1	2099,3
у % до загальної площі угідь	100,0	58,1	23,6	11,1	2,7	4,5	100,0	60,2	26,7	5,1	4,9	3,1
Виручка від реалізації с.-г. продукції та послуг, млн грн.	26877,3	18272,9	4719,7	1855,3	1083,6	945,8	75590,7	51404,1	16819,6	2454,9	3553,1	1359,0
те ж на 1 га с.-г. угідь, грн.	1653,6	1935,2	1232,2	1024,4	2480,2	1289,3	4096,2	4627,7	3416,3	2608,0	3967,7	2320,3
Прибуток, збиток від реалізації с.-г. продукції та послуг, млн грн.	2238,2	1716,6	415,9	22,5	103,0	-19,8	12982,1	8463,6	3625,3	265,0	617,1	11,1
те ж на 1 га с.-г. угідь, грн.	137,7	181,8	108,6	12,4	235,8	-	703,5	761,9	736,3	281,5	689,1	18,9
Рівень рентабельності с.-г. діяльності, %	10,1	10,4	9,7	12,4	10,5	-2,1	20,7	19,7	27,5	12,1	21,0	0,8

* Розрахунки автора за даними форми № 50 с.-г. (без фермерських господарств).

В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука, М.А. Хвесика тощо.

Сучасне аграрне виробництво розвивається в умовах адаптації діяльності сільськогосподарських підприємств до змін у ринковому середовищі, а саме: недостатньому розвитку внутрішнього аграрно-продовольчого ринку, невизначеності ємності аграрної продукції на зовнішньому ринку, а також недосконалості технологічних процесів виробництва і забезпечення їх наявними технічними і фінансовими ресурсами.

Більшість сільгоспідприємств мають невелику площу землекористування. Зокрема, на початок 2011 р. налічувалось 28454 сільськогосподарських підприємств (включаючи фер-

мерські господарства) з площею сільськогосподарських угідь до 50 га, що становить 50,3 % загальної їх кількості. Середня площа сільськогосподарських угідь цієї групи підприємств становила 22,7 га. Названі підприємства в цілому використовували 646,3 тис. га сільськогосподарських угідь.

Разом з тим, 131 сільськогосподарське підприємство (0,2 % від загальної їх кількості) використовували 11,4 % загальної площі сільськогосподарських угідь, або в середньому по 18,7 тис. гектарів на підприємство (табл. 2).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Укрупнення підприємств має свої позитивні і негативні сторони. З одного боку, збільшення площі землекористування аграрних формувань сприяє підвищенню ефективності їх діяльності, оскільки на великих площах можна більш раціонально використовувати земельні ресурси, підвищувати культуру землеробства та впроваджувати досягнення науково-технічного прогресу, використовуючи ефект масштабу виробництва. З іншого ж, — створення надвеликих корпо-

Таблиця 2. Розподіл діючих сільськогосподарських підприємств за розміром сільськогосподарських угідь станом на 1 липня 2011 р.

	Кількість підприємств**		Площа сільгоспугідь**	
	одиниць	у % до підсумку	тис. га	у % до підсумку
Підприємства, що мали с.-г. угіддя	48824	86,4	21585,9	100,0
в т.ч. з площею, га до 50	28454	50,3	646,3	3,0
50,1 – 100,0	4831	8,6	345,2	1,6
100,1 – 500,0	7181	12,7	1743,1	8,1
500,1 – 1000,0	2667	4,7	1919,4	8,9
1000,1 – 3000,0	4008	7,1	7118,3	33,0
3000,1 – 5000,0	1042	1,9	3963,5	18,2
5000,1 – 10000,0	510	0,9	3399,2	15,8
Понад 10000,0	131	0,2	2450,9	11,4
Підприємства, які не мали угідь	7669	13,6	х	х

*Розрахунок на підставі: Сільське господарство України у 2010 році: Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 2011. — 478 с.

**З урахуванням фермерських господарств.

ративних структур має неоднозначний вплив на ситуацію не тільки в аграрному секторі, а й на соціально-економічний розвиток села, регіону й держави:

— експортна орієнтація великого товарного сільськогосподарського виробництва закріплює імідж України у світі як низькорозвинutoї країни-експортера сировини. Здавалось би, 50-мільйонні врожаї зернових, які отримує аграрний сектор протягом останніх 3—4 років, повинні призвести до поліпшення добробуту сільського населення, здешевлення хліба в магазинах, поповнення національного бюджету і економіки країни в цілому. Проте такого дива не сталося. Україна повільно стає сировинним придатком, виснажуючи свої родючі ґрунти, прогресує зубожіння не тільки мешканців села, а і всього українського народу;

— тіньові обробки із землею посилюють корупцію та кримінальне напруження, спотворюють бюджетну підтримку та нормативно-правове регулювання розвитку аграрного сектора;

— нераціональна структура виробництва та запровадження інтенсивних технологій у рослинництві призводить до скорочення зайнятості, порушення науково обґрунтованих систем ведення сільського господарства, монокультуризації землеробства, деградації сільгоспугідь;

— стихійність процесів концентрації землі та сільськогосподарського виробництва провокує погіршення соціально-економічного становища переважної більшості сільського населення, призводить до декапіталізації особистих селянських господарств шляхом продажу земельних ділянок, отриманих у процесі аграрної реформи. В обхід чинного мораторію на купівлю-продаж землі селянам доводиться продавати землю, відмовляючись від власного приватного господарювання чи володіння землею, яке могло б принести в майбутньому вищі доходи;

— декапіталізація особистих селянських господарств внаслідок вимушеного розпродажу активів призводить до обмеження можливостей подолання бідності та блокує запровадження стратегій економічного розвитку на основі залучення потенціалу дрібнотоварного сільського господарства.

За організаційно-правовою формою господарювання на селі нині переважають фермерські господарства, частка яких у загальній чисельності становить 73,8 %.

На 1 січня 2012 р. налічувалось 41,5 тис.

фермерських господарств, у власності та користуванні яких перебуває близько 4,3 млн га сільгоспугідь, з них 4,2 млн га ріллі. Середній розмір фермерських наділів у 2011 р. становив 103,6 га.

Щодо структури фермерських господарств, то необхідно зазначити, що 4,3 тис. з них (10,4 % їх загальної кількості) взагалі не мали в користуванні сільськогосподарських угідь; 74,4 % — за розмірами землекористування є дрібними і мають до 100 га сільськогосподарських угідь кожне; 712 (1,8 %) — використовують від 1000 до 4000 га сільгоспугідь кожне. Лише 58 фермерських господарств країни (0,1 %) мають землекористування, які перевищують 4000 га кожне.

У 2010 р. 84,8 % валової продукції фермерських господарств становила продукція рослинництва, а понад 60 % посівних площ використовувались для вирощування зернових культур. Картопля, овочі та продовольчі баштанні культури культивуються ними менш ніж на 0,9 % посівних площ. Близько 25 % посівної площі фермерами відводиться під посіви соняшнику (тоді як науково рекомендована насиченість посівних площ соняшником, наприклад, для степової зони країни, не повинна перевищувати 12 %). Причому соняшник фермери розміщують на своїх полях через кожні 3—4 роки, замість рекомендованих 7—9 років.

Слід відмітити, що проектом Закону України "Про ринок земель" передбачено заборону на купівлю земель сільськогосподарського призначення іноземцями та вітчизняними юридичними особами; головними учасниками ринку визначено фізичних осіб, фермерів та державу. Таким чином, основною формою підприємницької діяльності на селі цілком закономірно можуть стати фермерські господарства. Разом з тим, історичний вітчизняний та світовий досвід переконує, що основою забезпечення продовольчої безпеки держави є крупнотоварне виробництво, в основу якого покладені об'єднання (корпорації сімейного типу) фермерських господарств у кооперативи.

Аналіз основних показників економічної діяльності сільськогосподарських підприємств (без фермерських господарств) за 2005—2010 рр. (табл. 1) свідчить, що для всіх видів підприємств за цей період характерне збільшення чистого доходу від реалізації сільськогосподарської продукції та послуг, що пояснюється сприятливою ринковою кон'юнктурою та зростанням цін на сільськогос-

Таблиця 3. Ефективність використання сільськогосподарських угідь²

Країни	Валова продукція сільського господарства на 1 га сільгоспугідь, євро	Землемісткість, га/1000 євро валової продукції
Україна	268,7	3,72
Євросоюз – 15 країн	2189,2	0,46
Німеччина	2442,6	0,41
Франція	2188,0	0,46
Чехія	899,0	1,11
Польща	783,9	1,28
Болгарія	685,1	1,46

подарську продукцію. Водночас зростає собівартість продукції сільського господарства через негативну тенденцію останніх років щодо підвищення цін на паливно мастильні матеріали, добрива, насіння та техніку. За аналізований період у всіх видах сільгоспідприємств зменшилась чисельність працівників. Значною мірою це пов'язано із удосконаленням техніко-технологічних операцій щодо виробництва продукції та автоматизації окремих виробничих процесів, що призводить до зменшення потреб у працівниках. Такі процеси характерні для крупних фінансово стійких підприємств, які мають можливості впроваджувати у практику господарювання новітні науково-технічні розробки.

Переважна більшість сільськогосподарських підприємств фінансово не спроможна запроваджувати нові технології й нині широко використовує у виробничих процесах ручну працю, яка є фізично важкою і не вимагає від працівників високої кваліфікації. Відповідно низьким є рівень оплати праці (у 2010 р. середньомісячна заробітна плата у сільськогосподарському виробництві була на рівні 1430 грн., тоді як у середньому в Україні — 2239 грн.), що призводить до відтоку робочої сили до інших секторів економіки.

Серед сільськогосподарських підприємств найбільшого поширення на селі одержали господарські товариства. І хоча останнім часом їх частка поступово зменшується (з 55,6 до 54,0% протягом 2005—2010 рр.), вони залишаються потужними "гравцями" на аграрному ринку, оскільки певною мірою зберегли ресурсну базу КСП, що дозволяє їм вести прибуткове господарювання. Натомість, високий рівень зношеності матеріально-технічної бази, а також застарілість основних фондів у виробничих кооперативах та державних підприємствах призводять до значних простоїв техніки через поломки та втрати при збиранні й зберіганні урожаю,

що в кінцевому підсумку відображається на собівартості виробництва продукції, яка у 2010 р. була найвищою серед інших сільськогосподарських підприємств.

Зростання привабливості ведення аграрного бізнесу (особливо вирощування високорентабельних сільськогосподарських культур) веде до збільшення кількості приватних підприємств. Площа землекористування у цих підприємствах за 2005—2010 рр. зросла на 28,5%, прибутки від реалізації продукції збіль-

шилися у 8,7 рази, а частка прибуткових підприємств досягла у 2010 р. 82,8 % загальної кількості приватних сільськогосподарських підприємств. Проте приватні підприємства надають перевагу відокремленому веденню господарської діяльності, практично не відбувається їх об'єднання.

Як наслідок, залишається нереалізованим потенціал сільськогосподарської кооперації в Україні. За період 2005—2010 рр., при збільшенні чистого доходу від реалізації сільгосппродукції, загальна кількість виробничих кооперативів, чисельність зайнятих працівників та площа сільгоспугідь в їх обробітку знижуються. Водночас максимальні переваги кооперації для товаровиробників розкриваються в сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах (переробних, заготівельно-збутових, постачальницьких, сервісних). Такі кооперативи дозволяють виробникам сільгосппродукції збільшувати дохідність власного виробництва, користуючись послугами, що надає кооператив. Крім економічної функції, обслуговуючий кооператив виконує ще й соціальну, оскільки за бажанням учасників може частину коштів спрямовувати на поліпшення соціальної інфраструктури села.

Крім названих організаційно-правових форм господарювання на селі, в Україні існує окремий вид виробників сільськогосподарської продукції — особисті селянські господарства (ОСГ). У 2010 р. кількість особистих селянських господарств становила 4 млн 540 тис. із середньою площею земельних ділянок 1,47 га, з яких 0,19 га використовується для будівництва та обслуговування житлового будинку. Лише 5,2 % господарств мають у приватній власності сільськогосподарську техніку.

При цьому низький рівень прибутковості виробництва окремих видів продукції (насамперед, тваринницької) сприяв перерозподілу

структури утримання та виробництва продукції (особливо ВРХ) на користь господарств населення, що є вкрай негативним явищем з точки зору забезпечення продовольчої безпеки держави, оскільки для ОСГ проблематичним залишається виробництво товарної сертифікованої продукції високої якості. Так, селянські господарства на початок 2012 р. утримували 2454,2 тис. ВРХ (54,6 % від загальної кількості поголів'я по Україні), у т. ч. 1727,3 тис. корів (65,6 %) і 3319,3 тис. свиней (41,7 %). Понад 80% виробництва молока також забезпечують ОСГ.

У господарствах населення також зосереджено виробництво картоплі, плодово-ягідної та овоче-баштанної продукції: у 2010 р. ними вироблено 97,4 % картоплі, 90,2 % баштанних культур, 88,1 % овочів та 83,6 % плодів і ягід.

Головна особливість господарств населення полягає у тому, що вони не є юридичними особами. Так, Законом України "Про особисте селянське господарство" визначено правові, організаційні, економічні та соціальні засади ведення особистого селянського господарства — особливого виду господарської діяльності, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму. І хоча даним Законом визначено, що діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства не належить до підприємницької, право реалізації сільськогосподарської продукції та надання послуг робить ОСГ певною мірою бізнесовими структурами.

Вітчизняні аграрні формування мають значний потенціал для підвищення ефективності господарської діяльності та нарощування виробництва сільськогосподарської продукції (табл. 3, 4).

За кількістю поголів'я великої рогатої худоби і корів на 100 га сільськогосподарських угідь Україна значно поступається іншим країнам. Так, якщо у 2008 р. в Україні цей показник по великій рогатій худобі становив 13,3 голів,

Таблиця 4. Урожайність основних сільськогосподарських культур у 2010 р., ц/га*

	Канада	США	Німеччин	Франція	Польща	Україна
Пшениця	27,8	29,9	78,1	74,5	41,7	26,8
Ячмінь	32,6	39,3	65,4	68,4	34,4	19,7
Кукурудза	83,7	103,4	97,5	91,1	62,3	45,1
Соя	25,4	29,6	10,0	25,1	16,6	16,2
Соняшник	16,0	17,4	24,1	23,5	18,1	15,0
Цукрові буряки	603,4	576,1	675,7	937,0	542,6	279,5
Картопля	313,1	462,7	440,6	437,9	198,5	132,5

* Джерело: розраховано за даними ФАО.

то в країнах ЄС — 49,3, Німеччині — 76,6, Франції — 68 голів, в Республіці Білорусь — 44,9 голови. Чисельність корів в Україні на 100 га угідь становила 7,4 голови, в країнах ЄС — 13,2, Німеччині — 24,9, Франції — 12,9, Республіці Білорусь — 16,4. На 100 га сільськогосподарських угідь в країнах ЄС виробляється яловичини у 3,8 разу більше, ніж в Україні, у Німеччині — у 6,2, Франції — у 4,5 і у Республіці Білорусь — у 2,6 рази.

Підвищення ефективності господарювання аграрних формувань передбачає формування сприятливого середовища для повноцінного розвитку всіх організаційно-правових форм сільськогосподарського землекористування, що дозволить найповніше реалізувати соціально-економічний потенціал вітчизняного агропромислового комплексу як для забезпечення продовольчої безпеки країни, так і для розвитку сільських територій.

ВИСНОВКИ

Стратегічними напрямками підвищення ефективності господарювання аграрних формувань мають бути наступні.

1. Урегулювання суттєвих питань діяльності особистих селянських господарств, сприяння розвитку їх кооперативних об'єднань шляхом:

— визначення правового статусу ОСГ, які здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції з метою її подальшої реалізації, та домашніх (підсобних) селянських господарств, які виробляють продукцію для власного споживання і реалізують лише її надлишки, шляхом внесення відповідних змін до Закону України № 742-IV від 15.05.2003 р. "Про особисте селянське господарство";

— стимулювання розвитку кооперативів ОСГ шляхом організації консультаційних послуг сільському населенню з питань розвитку та функціонування сільськогосподарських кооперативів, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи членам ОСГ щодо конкурен-

тних переваг впровадження їх діяльності у складі кооперативів;

— передбачення у Державному бюджеті на 2012 р. і подальші роки фінансування для підтримки процесів трансформації ОСГ у фермерські господарства;

— визнання того, що сільський розвиток — це розвиток людини, а подолання бідності на селі починається з формування умов і здатностей сільського населення вирішувати свої власні проблеми.

2. Підвищення ефективності господарювання сільськогосподарських підприємств, що потребує:

— посилення контролю з боку Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель, Державної екологічної інспекції, Державної служби охорони родючості ґрунтів за виконанням сільськогосподарськими підприємствами вимог Закону України № 962-IV від 19.06.2003 р. "Про охорону земель" щодо раціональної організації сівозмін та екологічних вимог;

— недопущення надвисокої концентрації земель у власності чи користуванні окремих сільськогосподарських підприємств, для чого слід встановити максимум щодо площі земель, які можуть бути орендовані одним підприємством, шляхом внесення відповідних змін до Закону України № 61 XIV від 06.10.1998 р. "Про оренду землі";

— надання державних гарантій та запровадження пільгового довгострокового кредитування сільськогосподарських товаровиробників при придбанні ними сільськогосподарської техніки, зберіганні та транспортуванні продукції до кінцевого споживача;

— організація і проведення Міністерством аграрної політики і продовольства України спільно з Національною Академією аграрних наук України тематичних занять, спеціалізованих курсів по оволодінню нової техніки та технологій виробництва сільськогосподарської продукції для працівників сільгосп підприємств;

— сприяння організації на регіональному рівні системи професійної підготовки (у сферах аграрного виробництва та економіки агробізнесу) в професійно-технічних училищах і технікумах агропромислового комплексу, стажування в базових, найбільш успішних аграрних господарствах.

3. Виокремлення в аграрній політиці двох взаємопов'язаних факторів — сільське виробництво і сільський розвиток — та запровадити інституційні механізми їх реалізації.

4. Сприяння розвитку фермерських господарств сімейного типу, що передбачає:

— розроблення Міністерством аграрної політики і продовольства спільно з Національною Академією аграрних наук України Програми підтримки розвитку конкурентоспроможного фермерства;

— стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції, яка має важливе значення для забезпечення продовольчої безпеки держави (овочевої продукції, продукції тваринництва) шляхом надання фермерам та кооперативам фермерів державних дотацій (у обсягах, що не перевищують гранично допустимі угодами щодо членства України в СОТ), пільгового кредитування, державних закупівель такої продукції;

— проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи органами місцевого самоврядування щодо переваг об'єднання фермерів та створення обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів шляхом організації відповідних семінарів, навчальних курсів для обміну досвідом між фермерами щодо ефективності ведення сільськогосподарської діяльності не самотійно, а у складі об'єднання.

5. Прийняття Закону України "Про ринок земель", який сприятиме формуванню оптимальної спеціалізації та концентрації виробництва сільськогосподарських формувань, що здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в конкретному регіоні, через першочерговість права на оренду ними сільськогосподарських угідь, а також їх викупу у разі зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення.

6. Агропромислові корпоративні структури мають бути поставлені в такі умови, за яких економічний ефект від масштабу виробництва не вилучався б із села, а спрямовувався б на місцевий розвиток, а порушення агроекологічних вимог господарювання загрожувало б їм банкрутством.

Література:

1. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери: наукова доповідь / За заг. ред. акад. НААН П.Т. Саблука. — К.: ННЦ ІАЕ, 2011. — С. 92.

2. Удосконалення земельних відносин в аграрній сфері: Наукова доповідь / Трегобчук В.М., Скурська Н.М., Яровий В.Д., Прадун В.П. — К.: Об'єднаний ін-т економіки, 2004. — С. 42.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2012. р.